

Östhammar

En arkeologisk övervakning i samband med anläggande av ny fjärrvärme

Bent Syse

UPPLANDSMUSEET

Östhammar

En arkeologisk övervakning i samband med anläggande av ny fjärrvärme

Bent Syse

Omslagsbild: Den sk. Nordanviksstenen som ligger strax utanför kommunhuset i Östhammar. Enligt en gammal sägen så varnade skepparna varandra för denna sten som var ett farligt grund i inloppet till Östhammar.

Upplandsmuseets rapporter 2015:34
Arkeologi

ISSN 1654-8280

© Upplandsmuseet 2015

Fotografier och bearbetning av planer: Bent Syse

Allmänt kartmaterial: © Lantmäteriet, dnr I2014/00634

Upplandsmuseet, Fyrstorg 2, 753 10 Uppsala
Telefon 018-16 91 00
www.upplandsmuseet.se

Innehåll

Inledning	6
Arbetsföretaget	8
Bakgrund	8
Östhammars tidiga historia	8
Topografi	10
Tidigare arkeologiska undersökningar	11
Undersökningsresultat	13
Ettapp 1	13
Ettapp 2	14
Sammanfattande tolkning	21
Referenser	21
Administrativa uppgifter	22

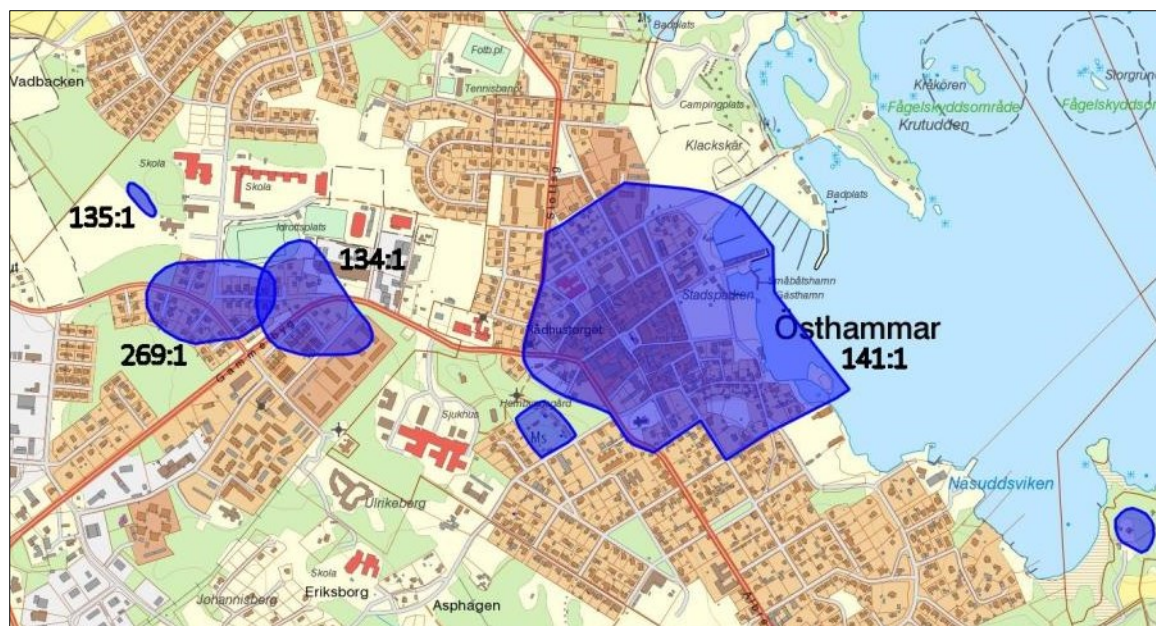
Inledning

Under perioden april-augusti 2015 har Upplandsmuseet utfört en arkeologisk förundersökning i form av en schaktningsövervakning i norra delarna av Östhammar, fornlämning 141:1, Börstils sn. Orsaken till undersökningen var att nya fjärrvärmerör skulle grävas ner inom ett större område.

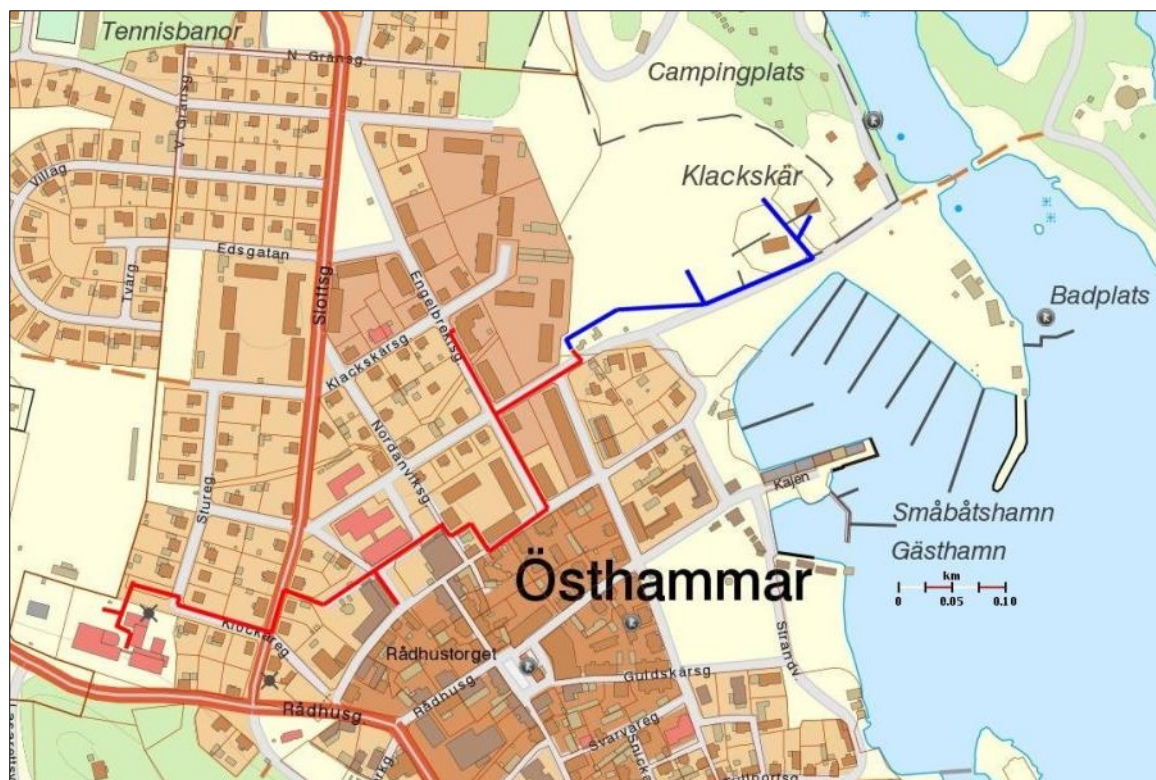
Arbetet har skett efter två beslut från Länsstyrelsen i Uppsala län (dnr 431-1429-15, 2015-03-31 samt 431-1652-15, 2015-03-31). Orsaken till de två besluten var att schaktningsarbetet utfördes av två olika företagare. I det första beslutet var företagaren Credentia AB (etapp 1) och i det senare var det Neova AB (etapp 2). Ansvarig för undersökningen var Bent Syse som också sammanställt rapporten.

Figur 1. Östhammars belägenhet i de nordöstra delarna av Uppsala län.

Figur 2. Karta över fornlämningsområdet för Östhammars äldre stadsutbredning, Börstil 141:1. Väster om denna ligger Gammelbyn, Börstil 134:1. Väster om och delvis ingående i Gammelbyn finns Börstil 269:1, Gammelby bytomt, registrerad som övrig kulturhistorisk lämning. Begränsningarna (blå färg) för Gammelbyn och Östhammar är registrerade som fornlämningar. I nordväst finns Börstil 135:1, ett undersökt och borttaget gravfält. Karta ur FMIS.

Figur 3. Plan över planerade arbeten i norra delen av Östhammar. Röd linje (etapp 2) markerar arbeten där Neova AB var ansvariga och blå linje (etapp 1) där Credentia AB var ansvariga. Karta ur FMIS. Skala 1:7000.

Arbetsföretaget

Schaktningsarbetena påbörjades i den nordöstra delen av Östhammar strax invid gränsen för fornlämningsområdet (etapp 1). Inom detta område var Credentia ansvarig företagare. Därefter fortsatte schaktningarna i resterande delar i norra delen (etapp 2), med Neova som ansvarig. Samtliga schakt var ca 1-1,5 m breda med ett djup som varierade mellan 0,7-1,2 m.

Då arbetet pågick under drygt fyra månader gjordes ingen kontinuerlig övervakning, utan denna varierade i omfattning allt eftersom intressanta företeelser kunde iakttas i schakten. Regelbunden kontakt hölls med ansvariga i fält varefter besök gjordes på platsen.

Bakgrund

Östhammars tidigaste historia

Östhammars historia börjar långt innan den stad vi idag känner uppfördes på dess nuvarande plats vid Gullskäret. Staden har flyttats och dess historia kan inte skiljas från den andra kuststaden i Uppsala län, Öregrund. Östhammar fick sina första kända privilegier redan 1368. De utfärdades av Albrekt av Mecklenburg som utfärdade dem som en förnyelse av privilegier staden ”av ålder haft”. Den stad som då avsågs med Östhammar var belägen vid vad som idag kallas Gammelbyn ett par hundra meter inåt land från den nutida staden med samma namn. I Östhammar hölls en årlig marknad och torgdag sedan 1383 och stadens privilegier bekräftas ånyo 1444 av kung Kristoffer. Handeln förbjöds upprepade gånger under 1400-talets andra hälft genom bland annat det så kallade Bottniska handelstraktatet som försökte styra all handel norr om huvudstaden till Stockholm. Östhammar kom att fortleva vid Gammelbyn fram till omkring 1491 då den fortgående strandförskjutningen hade förorsakat uppgrundning av Östhammars inlopp och avsnörde stadens hamnbassäng (Söderberg 1985). Stadens borgare begärde då att få anlägga en ny stad längre ut mot kusten, Öregrund.

Fundationsbrev för Öregrund upprättades 1491 av Sten Sture d. ä och ärkebiskop Jacob Ulvsson. Till den nya staden skulle alla rättigheter och privilegier som tillhört Östhammar överföras. Även handeln i Öregrund förbjöds dock snart i enlighet med tidens handelspolitik och upprepade försök att avhysa borgarna gjordes under 1500-talets början. Efter det att staden bränts i krigshandlingar av danskarna två gånger under 1500-talets första årtionden återflyttar stora delar av befolkningen till Östhammar, där stadsbebyggelsen förläggs till en ny plats, Gullskäret.

Det ”nya” Östhammar får skyddsbrev och stadsfästelse av Gustav Vasa 1539. Viss bebyggelse har kvarlegat i Öregrund och även Öregrund får stadsfästelse och privilegier 1554, med tanke på att borgarna från Östhammar återigen skulle flytta till Öregrund. Så verkar dock inte ha skett. Öregrund fick nu en omfattande sjöfart, inte minst med järnfrakt från de talrika bruken i området, medan Östhammar präglades mer av hantverk. Hantverkarna i Östhammar hade redan under 1600-talet problem att finna utrymme för sina verksamheter och söker därför återigen förvärva mark i Gammelbyn. Östhammars borgare hade fram till 1675 varit hänvisade till Börstils kyrka för kyrkogången men kunde efter detta år besöka stadens egen kyrka. Både Östhammar och Öregrund drabbades under 1700-talet av rysshärjningar och brändes. Ett sista försök från kronan sida gjordes vid återuppbyggnadsarbetet att sammanföra de båda städerna till en. Detta motarbetades av

borgarna i både Öregrund och Östhammar, som nu var väletablerade städer med olika näringsinriktningar (Söderberg 1985).

Slutet av 1800-talet innebar ett ekonomiskt uppsving för båda städerna som stagnerat sedan senare delen av 1700-talet och 1800-talet början. Orsaken var den nytillkomna badgästverksamheten som medförde uppbyggnad av badhus, societetshus och enskilda sommarhus i städerna. Under början av 1900-talet fanns även långt gångna planer på att dra järnväg till både Östhammar och Öregrund som komplement till sjöfarten (Söderberg 1985). Planerna förverkligades dock aldrig. Trots en expansiv period i åtminstone den mer perifera stadsbebyggelsen under 1900-talet har stadskärnorna bevarats relativt intakta och bibehållit sin ålderdomliga karaktär. De båda städerna förenades slutligen genom kommun-sammanslagningen 1974 i Östhammars kommun.

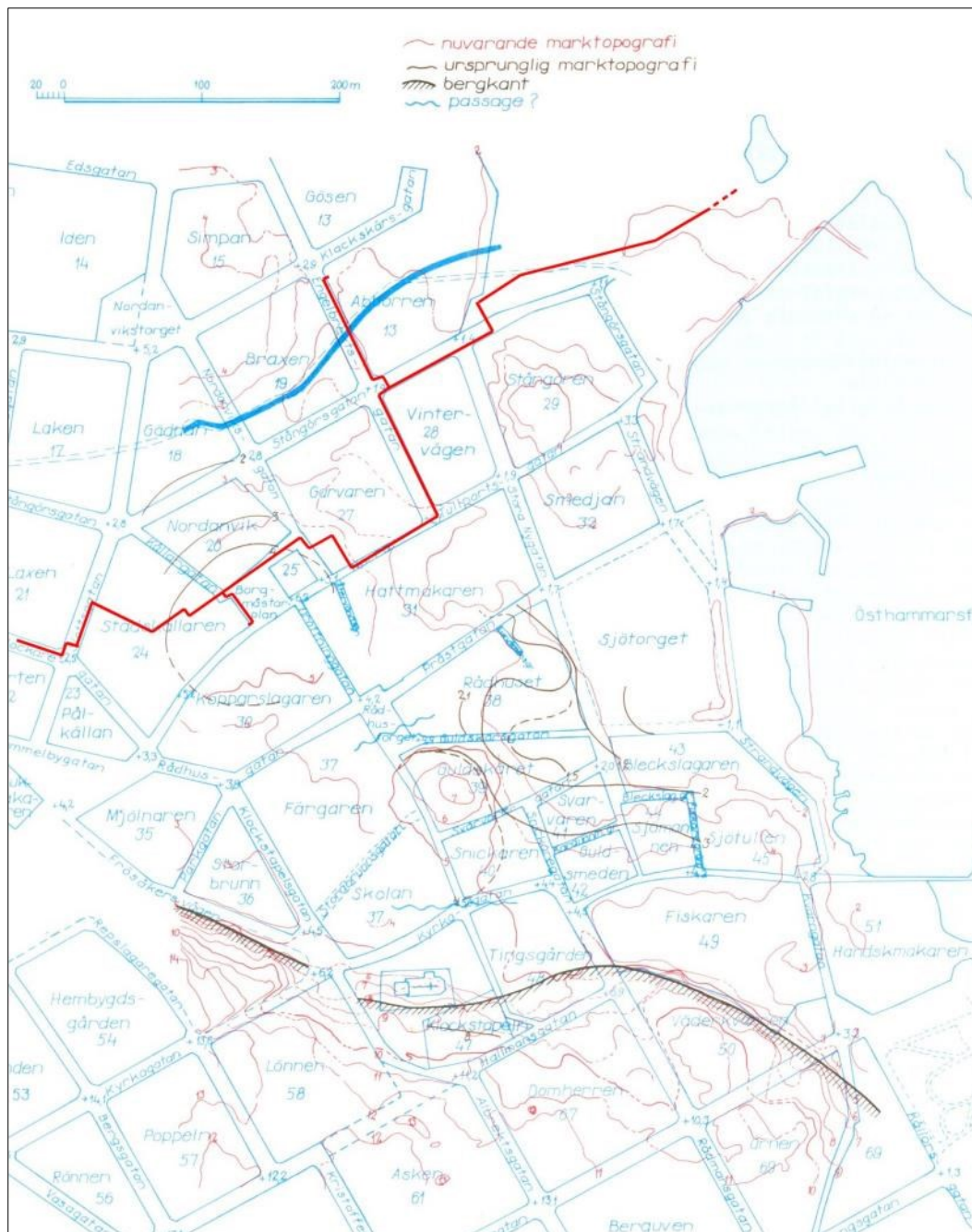

Figur 4. Flygfoto över Östhammar 1939. Foto Flygtrafik AB, Upplandsmuseet.

Topografi

Den nuvarande topografin i Östhammar är ganska plan, med mest markerade höjdlägen söder om Rådhusorget i kvarteret Guldkåret och vid Borgmästarplan vid Norra Tullportsgatan.

Söderberg har i Medeltidsstaden för Östhammar och Öregrund diskuterat olika möjligheter till äldre hamnlägen och farleder västerut mot Gammelbyn (Söderberg 1985, s 69 ff).

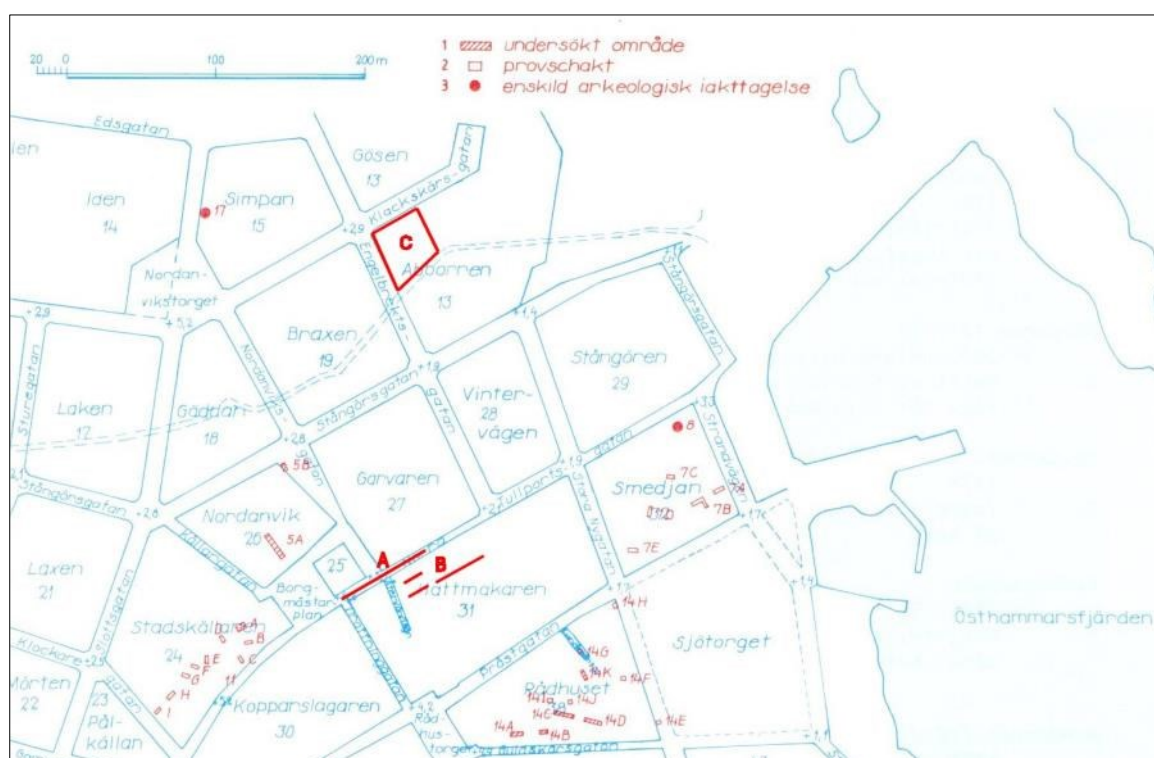

Figur 5. Karta som visar nuvarande och ursprunglig marktopografi med en föreslagen passage västerut mot Gammelbyn. Delar av aktuell schaktsträcka inlagd med röd linje. Kartunderlag ur Medeltidsstaden 63 (Söderberg 1985). Skala 1:5000.

Han menar att framtida insatser i denna norra del av staden är viktiga för att kunna lokalisera en eventuell passage för sjöfarten mot Gammelbyn (Söderberg 1985, s 71). Detta blev huvudsyftet för denna schaktningsövervakning tillsammans med att också försöka lokalisera eventuell kulturlagerbildning, som kunde identifiera stadens utbredning vid olika tidpunkter.

Tidigare arkeologiska undersökningar

Överlag har få arkeologiska undersökningar företagits i norra delen av Östhammar. Resultatet av dessa har dessutom varit magert när det gäller äldre dateringar men också utifrån iakttagelser av en eventuell tidigare passage in mot Gammelbyn.

Figur 6. Karta som visar arkeologiska undersökningsplatser i norra delen av Östhammar. Kartunderlag ur Medeltidsstaden 63. Skala 1:5000.

Nedan följer en beskrivning av de platser som undersökts arkeologiskt både före och efter det att Medeltidsstaden för Östhammar/Öregrund utkom 1985. De första nummerade platserna är hämtade ut Medeltidsstaden (Söderberg 1985) och ligger invid nu aktuellt undersökningsområde. Littera A-C är utförda efter det att Medeltidsstaden utkom.

- 5 A. I kvarteret Nordanvik dokumenterades 1978 ett kulturlager daterat till 1700-tal, liggandes på svallsand/mjåla,
- 5 B. I norra delen av kvarteret Nordanvik påträffades ett 0,2 m tjockt kulturlager daterat till 1700 – 1800-tal.
- 11. 1980 gjordes en förundersökning i kvarteret Stadskällaren där sammanlagt nio provschakt togs upp. Här noterades kulturlager med en tjocklek till 0,1-0,4 m. Dateringen för dessa var 1700 – 1800-tal.

17. I kvarteret Simpan påträffades runt 1950 ett skelett med osäker datering.

Efter det att Medeltidsstaden utkom har det gjorts tre förundersökningar i norra delen av Östhammar.

- A. 1986 utfördes en schaktningsövervakning i flera gator. Längst i norr togs ett 60 m långt schakt upp i Norra Tullportsgatan. Den sterila nivån som låg 0,45-0,75 m under nuvarande marknivå bestod av sand, grus, sten och berg. Inga bebyggelselämningar eller äldre gatunivåer påträffades (Forenius 1994).
- B. 1989 utfördes en förundersökning i kvarteret Hattmakaren intill Norra Tullportsgatan. I de tre upptagna schakten påträffades sentida odlingsmark med lösfynd av 1700 – 1800-talskaraktär (Roslund-Forenius 1995).
- C. 1992 gjordes en förundersökning i norra delen av kvarteret Abborren. Enligt slutredovisningen för denna framkom fast berggrund i områdets västra och östra delar. Mellan dessa fanns varviga lager av grus och mjäla (Roslund-Forenius 1992)..

Undersökningsresultat

Etapp 1

Schaktningsövervakningen startade den 1 april i nordöstra delen, den sträcka som Credentia AB svarade för. Sammantaget grävdes ca 350 m schakt för fjärrvärmens i denna del. Stora delar i detta schakt var i väster stört av nedgrävningar för andra ledningar, och i vissa partier var det uppfyllt med bergkross. Den sterila marken utgjordes av silt i väster och av lera i öster. Inga spår efter äldre aktiviteter eller konstruktioner kunde noteras i någon del av schakten.

Figur 7. Foto av västra delen av schaktet inom etapp 1. Förutom att en mängd andra ledningar som korsade schaktet så var området till stor del uppfyllt av sprängsten och annan utfyllning. Foto mot öster, 2015-04-09.

Etapp 2

För denna etapp som påbörjades i mitten av april var Neova AB ansvariga. Sammanlagt grävdes ca 800 m schakt, med arbete pågående på en del olika platser vid olika tidpunkter.

Den andra etappens schakt sammankopplades med den första i Stångörsgatan och schaktningen fortsatte västerut mot Engelbrektskatan. I denna sträcka fanns endast grusfyllning efter väguppbyggnad i schakten.

Figur 8. Foto där schaktet korsar Stångörsgatan i östra delen innan anslutning mot etapp 1. Foto mot söder, 2015-04-09.

Figur 9. Schaktet i Stångörsgatan mellan Engelbrektskatan och Stora Nygatan. Foto mot nordost, 2015-04-15.

I Engelbrektsgatan togs det upp 200 m schakt. Norra delen av denna gata schaktades upp först och därefter blev det ett uppehåll innan södra delen gatan schaktades. I likhet med tidigare schaktsträckor framkom endast vägens bärlager, bestående av grus och sten. På vissa partier var det också uppfyllt med sprängsten, se indikationerna från förundersökningen i kvarteret Abborren 1992.

Figur 10. Schaktet i norra delen av Engelbrektsgatan. Foto mot söder, 2015-05-28.

Figur 11. Schaktet i södra delen av Engelbrektsgatan. Foto mot norr, 2015-08-18.

I Norra Tullportsgatan schaktades det en sträcka om ca 70 m. Här på norra sidan av gatan bestod fyllningen i likhet med 1986 års gatuschakt av sand, grus och stenar. Ingen tydlig indikation på steril mark framkom i schaktet. Även den sträcka som gick in i kvarteret Garvaren från Norra Tullportsgatan visade på fyllnadslager, denna gång i frischakt runt intilliggande hus.

Figur 12. Schaktet i Norra Tullportsgatan. Foto mot väster, 2015-08-18.

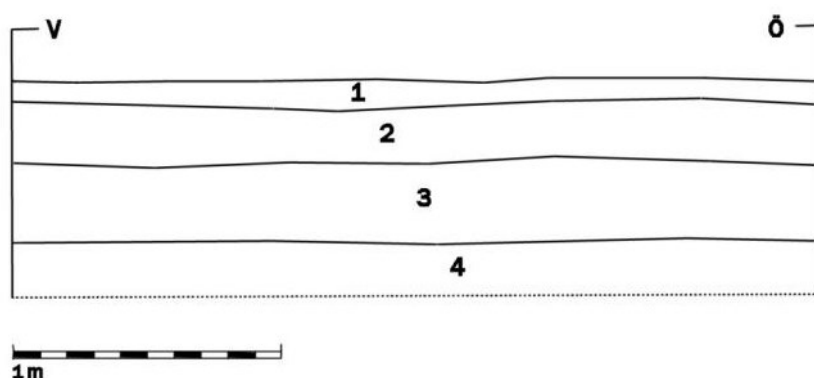

Figur 13. Schaktet in i kvarteret Garvaren från Norra Tullportsgatan. Foto mot norr, 2015-08-18.

På västra sidan av kvarteret Garvaren, innan schaktet gick ut i Nordanviksgatan kunde en ca 3 m lång sträcka med orörda lager dokumenteras. Här fanns ett ca 0,3 m tjockt kulturlager liggandes direkt ovanpå den sterila marken, som bestod av fin sand. Inget daterande påträffades i lagret.

Figur 14. Fjärrvärmeschaktet in i kvarteret Garvaren. Foto mot öster, 2015-08-18.

Figur 15. Sektion av lagren i kvarteret Garvaren. 1) Sandblandat grus liggandes på ytan. 2) Sentida påförd mylla. 3) Mörk kulturlager innehållande mylla. 4) Fin steril sand.

På södra sidan av parkeringsytan mellan Nordanviksgatan och Borgmästargatan fanns det enbart sentida grusfyllning i schaktet, någon steril mark kunde inte noteras på denna sträcka.

Figur 16. Schaktet mellan Nordanviksgatan och Borgmästargatan. Foto mot väster, 2015-08-18.

Fortsatt sträcka västerut mot Borgmästarplan och genom kvarteret Stadskällaren övervakades inte eftersom det på denna plats kom att ske sprängningar då berget kom fram direkt under asfalten på många platser framförallt inom Borgmästarplan.

Ute i Slottsgatan fanns ett bärlager av sten och grus, men på vissa partier kunde steril sand/silt iaktas i botten av schaktet, ca 0,8 m under vägbanan.

Figur 17. Schaktet i Slottsgatan. Foto mot söder, 2015-05-28.

Den sista västra delen av schakten låg utanför fornlämningsområdet väster om Slottsgatan. I Klockargatan fanns endast grusuppfyllning under vägbanan. I sträckan från Klockargatans förlängning framkom ren lerblandad silt ca 0,2 m under markytan. Inga spår efter äldre aktiviteter påträffades i detta schakt.

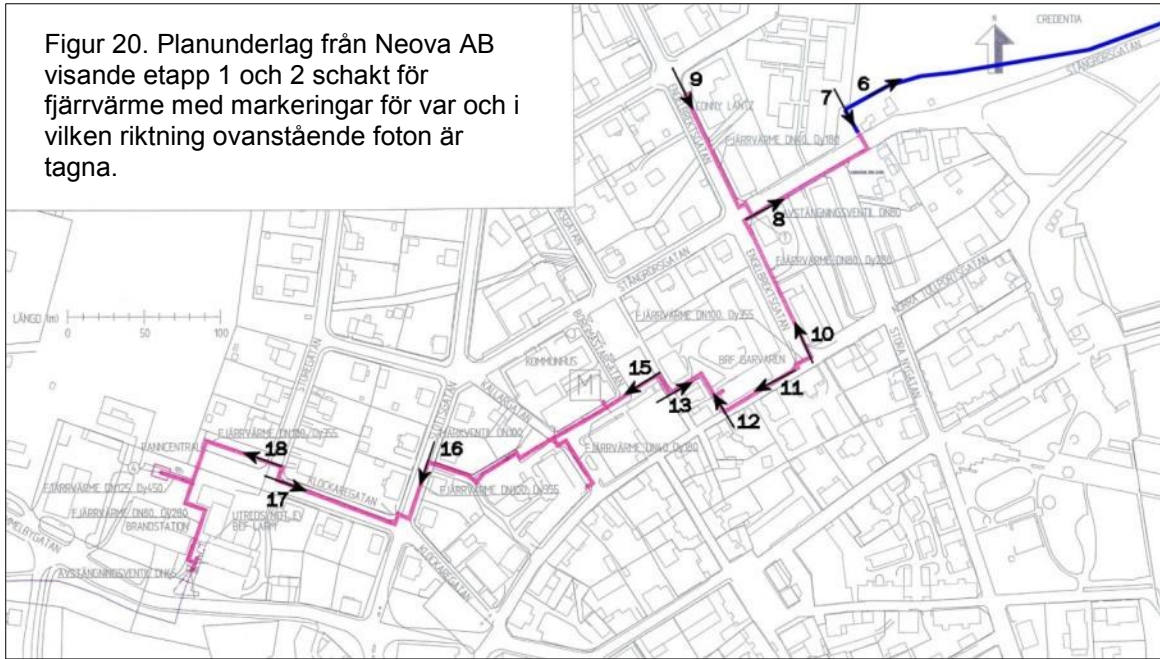

Figur 18. Schaktet i Klockargatan mot Slottsgatan. Foto mot sydost, 2015-04-09.

Figur 19. Den västligaste delen av schaktet i Klockargatans förlängning. Foto mot väster, 2015-04-09.

Figur 20. Planunderlag från Neova AB visande etapp 1 och 2 schakt för fjärrvärme med markeringar för var och i vilken riktning ovanstående foton är tagna.

Sammanfattande tolkning

Under perioden april – augusti 2015 övervakades schaktningar för anläggande av fjärrvärme i norra delen av Östhammar. Totalt grävdes ca 1150 m, företrädesvis i gatumark.

Syftet med den arkeologiska övervakningen var att försöka lokalisera eventuella spår efter den tidigmedeltida sjöpassagen in mot Gammelbyn, men också vara uppmärksam på om bevarade kulturlager kunde iakttas och dokumenteras.

Resultatet blev till övervägande del att nästan samtliga schakt kom att förläggas i befintlig väguppfyllning, där inga indikationer på vare sig kulturlager eller säker nivå på grundtopografi kunde konstateras. Enbart på en sträcka fanns orörda kulturlager, dock utan konstruktioner eller daterande lager.

Kvarstår alltså fortfarande säkra indikationer på en tidigmedeltida sjöpassage in mot Gammelbyn. Men nuvarande övervakning kan dock inte motbevisa att en sådan funnits nött om Nordanvikskvarteret.

Referenser

Forenius, S. 1994. Arkeologisk undersökning. Norra Tullportsgatan. Riksantikvarieämbetet. UV Uppsala, Rapport 1994:86.

Roslund-Forenius, Y. 1995. Hattmakaren. Arkeologisk förundersökning. Riksantikvarieämbetet. UV Uppsala, Rapport 1995:12.

Roslund-Forenius, Y. 1992. Slutredovisning. Kv Abborren, Östhammar. UM arkiv.

Söderberg, S. 1985. Medeltidsstaden 63. Östhammar, Öregrund. Riksantikvarieämbetet.

Administrativa uppgifter

Etapp 1

<i>Plats:</i>	Östhammar, Börstils sn, Östhammars kommun, Up
<i>Raä nr:</i>	Börstil 141:1
<i>Undersökningstyp:</i>	Arkeologisk förundersökning
<i>Orsak till undersökningen:</i>	Schaktning för fjärrvärme
<i>Fältarbetsperiod:</i>	2015-04-01 – 2015-04-15
<i>Upplandsmuseets projektledare:</i>	Bent Syse
<i>Upplandsmuseets dnr:</i>	Ar-261-2015
<i>Upplandsmuseets projektnr:</i>	8560
<i>Företagare:</i>	Credentia AB, Norrtälje
<i>Länsstyrelsens dnr och beslutsdatum:</i>	431-1429-15, 2015-03-31
<i>Länsstyrelsens handläggare:</i>	Tina Fors
<i>Dokumentationsmaterial:</i>	Förvaras i Upplandsmuseets arkiv
<i>Fynd:</i>	Inga fynd påträffades

Etapp 2

<i>Plats:</i>	Östhammar, Börstils sn, Östhammars kommun, Up
<i>Raä nr:</i>	Börstil 141:1
<i>Undersökningstyp:</i>	Arkeologisk förundersökning
<i>Orsak till undersökningen:</i>	Schaktning för fjärrvärme
<i>Fältarbetsperiod:</i>	2015-04-01 – 2015-08-18
<i>Upplandsmuseets projektledare:</i>	Bent Syse
<i>Upplandsmuseets dnr:</i>	Ar-256-2015
<i>Upplandsmuseets projektnr:</i>	8561
<i>Företagare:</i>	Neova AB, Johanneshov
<i>Länsstyrelsens dnr och beslutsdatum:</i>	431-1652-15, 2015-03-31
<i>Länsstyrelsens handläggare:</i>	Tina Fors
<i>Dokumentationsmaterial:</i>	Förvaras i Upplandsmuseets arkiv
<i>Fynd:</i>	Inga fynd påträffades